

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING AXLOQIY KOMPETENSIYASI VA UNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Mazkur maqolada kompetentlikning muhim ko'rinishi bo'lgan axloqiy kompetentlik va uni bo'lajak o'qituvchilarning kelgusidagi pedagogik faoliyatidagi o'rni haqida bayon etilgan. Shuningdek, axloqiy kompetentlikning sinonimi bo'lgan pedagogik etika va uning pedagog faoliyatidagi ko'rinishlari keng ochib berilgan.

Kalit so'zlar: kompetentlik, axloqiy kompetentlik, axloq, pedagogik kompetentlik, axloqiy kompetensiya egallashga qo'yiladigan talablar, etika, pedagogik etika, pedagog shaxsiga qo'yilgan talablar.

В данной статье описывается этическая компетентность, которая является важной формой компетентности, и ее роль в будущей педагогической деятельности будущих учителей. Также широко описывается педагогическая этика, являющаяся синонимом нравственной компетентности, и ее проявления в педагогической деятельности.

Ключевые слова: компетентность, нравственная компетентность, этика, педагогическая компетентность, требования к приобретению нравственной компетентности, этика, педагогическая этика, требования к педагогической личности.

This article describes ethical competence, which is an important form of competence, and its role in the future pedagogical activities of future teachers. Pedagogical ethics, which is synonymous with moral competence, and its manifestations in pedagogical activity are also widely described.

Key words: competence, moral competence, ethics, pedagogical competence, requirements for acquisition of moral competence, ethics, pedagogical ethics, requirements for pedagogical personality.

Kirish. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-iyuldagi "Oliy va o'rta maxsus ta'lim sohasida boshqaruvni isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash, oliy va o'rta maxsus, professional ta'limning ma'naviy-axloqiy mazmunini kuchaytirish, yoshlarni mustaqillik g'oyalariga sadoqat, milliy qadriyatlarga hurmat, insonparvarlik va yuksak ma'naviy g'oyalar asosida vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, yot g'oya va mafkuralarga qarshi immunitetni mustahkamlash kabi vazifalar belgilangan bo'lib, yoshlarning axloqiy tarbiyasi, jumladan, bo'lajak o'qituvchilar, ya'ni talabalarning axloqiy kompetentligini rivojlantirish[1] ushbu farmonning ijrosini ta'minlovchi muhim masalalardan biridir.

Asosiy qism. Kompetensiya va kompetentlik nima va uning bo'lajak o'qituvchilar uchun zarurati nimada?

"Kompetensiya" so'zi "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"da "lot. "competo" – erishayapman, munosibman, loyiqman" deb izohlanadi.

"Kompetentlik" so'zining ma'nosi xabardorlik, obro', o'z sohasi bo'yicha keng qamrovli tushuncha va tajribaga ega bo'lish bilan belgilanadi.

Kompetentlik tushunchasi o'z bilimlari va huquqlariga suyanan holda muayyan bir

masalalarni hal etish va yecha olishga loyiqligi, fikr yurita olish malakasiga ega ekanligini bildiradi [6].

Inglizcha "**competence**" tushunchasi lug'aviy jihatdan bevosita "qobiliyat" ma'nosini ifodalaydi. Mazmunan esa "faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olish"ni yoritishga xizmat qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda "**kompetentlik**" tushunchasi ta'lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelganligini bilamiz. Shu sababli, kompetentlik "noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik"ni anglatadi [7].

Psixologik nuqtayi nazardan yondashganda esa kompetentlikni mutaxassisning bilimlilik, kasbiga mos bo'lish, malakasi, boy tajribaga ega bo'lish, javobgarlikni, pedagogik faoliyatga singdirib borish, o'z sohasining ustasi bo'lish va uning sirlarini chuqur bilish bilan bog'liq ekanligi haqida fikrlar mavjud.

V.S.Merlin nuqtayi nazarida kompetentlik bu – yo'naltirilgan, uddalay oladigan motivatsiyadir [5], deb ifodalansa, A.A.Leontev fikricha, kompetentlik munosabati ilg'or pedagogik jarayon hisoblanadi [4].

Kompetentlikning psixologik aspektlari V.I.Baydenko tomonidan quyidagicha tavsiflanadi:

1. Shaxsning pedagogik faoliyatga dastlabki salohiyatli tayyorligi, ya'ni, statik komponentlar kasbiy faoliyatning psixik asoslari, bilim, ko'nikma, malakalar, zaruriy sifatlar hamda shaxsning zarur bo'lgan kasbiy imkoniyatlari darajasi.

2. Shaxsning pedagogik faoliyatga bevosita ayni vaqtdagi tayyorligi, ya'ni, mutaxassisning tezkorligi, o'zgaruvchanligi, ruhiy va jismoniy holati, har qanday holat va sharoitda aniq masalalarni yechishga yo'nalganligi bilan ifodalanadi [3].

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim talabalarida mustaqillik, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lish, tashabbuskorlik, mediaresurslar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o'z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kelgusidagi kasbiga mas'uliyat bilan yondashmoq, sog'lom raqobat hamda umummadaniy ko'nikmalarni shakllantiradi.

Pedagoglik kasbining muhim kompetensiyalaridan biri – bu axloqiy kompetensiyasidir.

Axloqiy kompetentlik – bu o'qituvchining axloq qoidalari asosida kasbiy faoliyatini amalga oshirishga tayyorligini belgilovchi axloq sohasidagi nazariy bilimlari, amaliy ko'nikmalari va ma'lum shaxsiy fazilatlar majmuini birlashtirishga asoslangan murakkab shaxsiy-psixologik ta'lim hisoblanadi. Kasbiy kompetensiyaning darajasini belgilovchi axloqiy kompetensiya maktab o'qituvchisiga ta'lim va tarbiya muammolarini muvaffaqiyatli hal qilish imkonini beradi.

Axloq "xulq" so'zining ko'pligi bo'lib, insonda shakllanadigan xulq-atvorni bildiradi. Ba'zi olimlar axloqni "irodaning odati" deb ta'rif qilgan. Ya'ni, iroda o'ziga bir narsani odat qilish o'sha axloqqa aylangan bo'ladi [9].

Axloq ijtimoiy ong shakli sifatida muayyan xalq, elat yoki uyushmaning asrlar davomida shakllangan xulq-atvor, xatti-harakatlar, his-tuyg'u va kishilar o'rtasidagi o'zaro real munosabatlari tizimini ifoda etadi. Axloq muayyan xalqning atrof muhitga, kishilarga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlari sifatida, bir jihatdan mahalliy – milliy xususiyatga ega bo'lsa, ikkinchi jihatdan millatning umumjamiyat talablariga uyg'un muvofiqligini ta'minlovchi umuminsoniy xususiyatga ham egadir [10].

Hozirda talaba – yoshlarni axloqiy tarbiyalash samaradorligini oshirishga doir qabul qilinayotgan hujjatlar talabalarining ijtimoiy faolligini oshirish, axloqiy – ma'naviy kompetensiyalar tizimini jadal shakllantirish lozimligini ko'zda tutadi. Jumladan, "Uzluksiz ma'naviy tarbiya Konsepsiyasi"da oliy ta'lim muassasalarida talabalarni ma'naviy-axloqiy

tamoyillar asosida tarbiyalashda inobatga olinishi lozim bo'lgan jihatlar sifatida quyidagilar alohida ajratib ko'rsatilgan:

➤ ijtimoiy-gumanitar fanlar, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar orqali o'quvchi-yoshlarda ma'naviy tarbiya indikatorlari va kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi bilim, ko'nikma va malakalarni ta'lim-tarbiya mazmuniga singdirish va ularni amaliyotda qo'llay olish imkonini beruvchi amaliy mashq, topshiriq va pedagogik vaziyatlar bilan boyitish;

➤ o'quvchi-yoshlarda zamonaviy bilimlarni egallash, media madaniyatni rivojlantirish, ilg'or pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish, xorijiy davlatlardagi ilg'or tajribalarni o'rganishni rag'batlantirish;

➤ kasbiy-ma'naviy ko'nikmalarni mustahkamlash, o'zini-o'zi tarbiyalashga o'rgatish;

➤ faol fuqarolik pozitsiyasini kuchaytirish;

➤ ilmiy, ma'naviy-axloqiy, siyosiy dunyoqarash va sog'lom diniy e'tiqodni shakllantirish;

➤ baxtli oilaviy hayot, farzand tarbiyasi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish;

➤ kelajakka ishonch va mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik tuyg'usini kuchaytirish [2].

Bo'lajak o'qituvchilarning axloqiy kompetentligini rivojlantirishning zarurati quyidagilarda aks etadi:

➤ talabalar tomonidan har bir kasb sohibi bo'lmish fuqaro uchun zarur bo'lgan axloqiy kompetensiyalarning shaxs uchun ahamiyatli yangi fazilatlarga aylanishi;

➤ ta'lim-tarbiya jarayonining turli shakllarida (ijodiy, tadqiqiy, amaliy kasbiy yo'nalishdagi yoki o'xshash sohalarida) nazariy bilim ko'nikmalar, bo'lg'usi kasbga ijobiy motivatsiyaning qaror topishi, mustahkamlanishi;

➤ kasbiy ahamiyatga yo'naltirilgan faoliyatda axloqiy kompetensiyalarning ixtiyoriy-individual o'zlashtirilishi;

➤ axloqiy kompetensiya shakllanishi natijalarining ko'rgazmaliligi, o'zgarib borishi; shaxs uchun ahamiyatli muhim sifat (ustuvorlik) va miqdoriy (ijtimoiy, madaniy) ko'rsatkichlarning uyg'unligi;

➤ talabalar va o'qituvchilarning hayotiy faoliyati, ularning hamkorlik doirasi – muhiti;

➤ amaliyotning yangi ehtiyojlariga operativ munosabatni qaror toptirish.

Muhokamalar va natijalar. Bilamizki, axloq so'zining sinonimlari sifatida **etika** so'zi ham qo'llaniladi.

Etika (yun. yegpoz - xulq, odat) - axloq va uning shaxs hamda jamiyat hayotidagi o'rnini o'rganuvchi falsafiy fan sanaladi. Etikaning quyidagi mezoniy tushunchalari – kategoriyalari

bor bo'lib, fazilat va illat, yaxshilik va yomonlik, halollik, rostgo'ylik, kamtarlik, adolat, burch, vijdon, nomus, ideal, baxt, hayotning ma'nosi va boshqalar kiradi [11].

Pedagogik etika – axloq fanining tarkibiy qismi bo'lib, pedagogik faoliyatda axloqning umumiy tamoyillarini amalga oshirilishini nazorat qiladi hamda uning asosiy vazifalari va axloqiy kategoriyalarini ko'rib chiqadi. Pedagogik etikada o'qituvchining axloqiy fazilatlarini ijtimoiy qadriyatga aylanadi.

Pedagogik etika – bu pedagogik jarayonni tashkil etishning axloqiy tamoyillarini hamda ta'lim ishtirokchilari bilan munosabatlarni o'rnatish usullarini o'z ichiga olgan o'qituvchining xatti-harakati shakllari va qoidalari to'plamidir.

Pedagogik etika o'qituvchining axloqiy fazilatlarini va xulq-atvori bo'yicha axloqiy ko'rsatmalarga ega bo'lishini, madaniy xulq-atvor asoslarini o'zlashtirishini, konstruktiv xatti-harakat ko'nikmalarini va turli yoshdagi va rivojlanish xususiyatlaridagi bolalar bilan munosabatlarni o'rnatish qobiliyatini nazarda tutadi.

Pedagogik etikaga quyidagi komponentlar kiradi: pedagogik madaniyat, pedagogik takt, axloqiy belgilar, pedagogning kasbiy faxri, pedagogik adolat, professional malaka.

Pedagog shaxsiga qo'yiladigan talablarga quyidagilar kiradi:

- pedagogning kasbiy etikasi kasbga chanqoqlikni, o'z ishiga fidoyilikni va o'z vazifalarini bajarishda mas'uliyat hissini talab qiladi;

- pedagog o'ziga nisbatan talabchan bo'lib, o'zini o'zi takomillashtirishga intiladi. O'z-o'zini nazorat qilishi, o'z taqdirini o'zi belgilashi va o'z-o'zini tarbiyalashi bilan tavsiflanadi;

- pedagog doimiy yangilanishga muhtoj bo'lib, doimiy yangilikka intilishi, o'z ta'limi, tarbiyasi va ishining eng yaxshi tomonlarini izlash bilan shug'ullanadi.

Pedagogning mas'uliyatiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- pedagog o'ziga ishonib topshirilgan pedagogik ish, ya'ni ta'lim sifati va natijasi uchun javobgardir;

- pedagog o'z qaramog'idagi bolalarning jismoniy, intellektual, hissiy va ma'naviy himoyasi uchun mas'uldir;

- pedagog ma'muriyat tomonidan o'ziga yuklatilgan vazifalar uchun javobgardir;

- avtoritet, nomus, obro'-e'tibor.

Pedagogning obro'-e'tibor orttirishi uning malakasiga, adolatli hamda xushmuomalali bo'lishiga hamda o'z o'quvchilariga g'amxo'rlik qila olishiga asoslanadi.

Pedagog o'zini ijobiy tarzda tarbiyalashi, axloqsizliklardan qochishi, birovlarini qoralashga

shoshilmasligi va o'zi bajara olmagan narsani boshqalardan talab qilmasligi lozim.

Pedagog shaxsiy hayoti daxlsizligi huquqiga ega bo'lishi, shu bilan birga, u tanlagan hayot yo'li kasb nufuzini pasaytirmasligi, o'quvchilari va hamkasblari bilan munosabatlarini buzmasligi, kasbiy burchlarini bajarishga xalaqit bermasligi kerak.

Mastlik va boshqa mast qiluvchi moddalarni suiiste'mol qilish pedagoglik kasbiga to'g'ri kelmaydi.

Pedagog va o'quvchilar o'rtasidagi aloqaga quyidagilar kiradi.

O'quvchilar yoki talabalar bilan o'zaro hurmat asosida muloqot qilishning mos uslubini pedagogning o'zi tanlaydi.

Pedagog birinchi navbatda o'ziga nisbatan talabchan bo'lishi kerak. Pedagogning o'quvchiga nisbatan talabchanligi ijobiy va asosli bo'lmog'i lozim. Pedagog hech qachon, har qanday vaziyatda ham o'zini yo'qotmasligi kerak.

Pedagog o'z o'quvchilarida ijobiy fazilatlar va munosabatlarni rivojlantirishga yordam beradigan ish usullarini tanlashi lozimdir. Bular: mustaqillik, o'zini o'zi boshqarish, o'z-o'zini tarbiyalash, hamkorlik qilish va boshqalarga yordam berish istagi.

Pedagog o'z o'quvchilarining xulq-atvori va erishgan yutuqlarini baholashda ularning o'ziga bo'lgan hurmati va o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga, ularni takomillashtirish imkoniyatlarini ko'rsatishga, o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirishga intilishi lozim.

Pedagog xolis, barcha shogirdlari bilan birdek do'stona va qo'llab-quvvatlaydi. O'quvchini asossiz ravishda kamsitadigan baholash qarorlarini qabul qilgan pedagog o'z xatosini darhol tuzatishga harakat qilishi kerak.

O'quvchilar erishgan yutuqlarni ball bilan baholashda o'qituvchi xolislik va adolatga intilishi, yozma imtihonlar va nazorat sinovlari vaqtida o'quvchilarning o'quv natijalari ko'rinishini sun'iy ravishda saqlab qolishi va xatolarini tuzatish uchun baholarni past yoki ortiqcha baholashga yo'l qo'yishi mumkin emas.

Pedagog o'z nutqi, muloqot madaniyati haqida doimo g'amxo'rlik qilishi, uning nutqida la'natlar, vulgarizmlar, qo'pol va haqoratli iboralar bo'lmasligi lozim.

Pedagogga talaba yoki o'quvchi tomonidan shaxsan ishonib topshirilgan ma'lumotlarni boshqa shaxslarga yetkazishi ta'qiqlanadi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Pedagog o'z mansab mavqeini suiste'mol qilmasligi va o'z shogirdlaridan foydalanmasligi, ulardan biron bir xizmat yoki imtiyoz talab qila olmasligi kerak.

Pedagog o'z o'quvchisidan mehnatiga haq to'lashni, shu jumladan qo'shimcha haq to'lashni talab qilishga haqli emas. Agar pedagog xususiy amaliyot bilan shug'ullansa, mehnatga haq to'lash shartlari ish boshida kelishib olinishi va shartnomada belgilanishi lozim.

Pedagog o'z o'quvchilarining diniy e'tiqodi va siyosiy qarashlariga bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lishi hamda o'quvchilarga o'z nuqtai nazarini singdirib, ta'limotni qo'llashga haqli emas.

Pedagoglar o'rtasidagi aloqa quyidagicha bo'lishi lozimdir:

Pedagoglar o'rtasidagi munosabatlarda jamoaviylikka, sheriklikka va hurmat tamoyillariga asoslanishi, pedagog nafaqat o'zining, balki hamkasblarining ham obro'sini himoya qiladi. U o'quvchilar yoki boshqa odamlar oldida hamkasblarini kamsitmaydi.

Pedagoglar munosabatlardagi asossiz va janjalli nizolardan qochishi va agar kelishmovchiliklar yuzaga kelsa, ular konstruktiv yechim topishga intilishi lozim.

Pedagogning huquq va burchi hamkasblar va ma'muriyat faoliyatini baholashdan iborat. Pedagogni tanqid qilish uchun ta'qib qilish qat'iyan man etiladi. Tanqid, birinchi navbatda, ichki bo'lishi, ya'ni u ta'lim muassasasidan tashqarida emas, balki muassasalarda va boshqa ta'lim muassasalarida pedagoglar o'rtasida ifodalanishi kerak. Ta'lim muassasalarida g'iybatga joy bo'lmasligi lozim.

Umuman, yuqoridagilardan kelib chiqib, talabalarining bo'lajak o'qituvchi sifatida axloqiy

kompetensiyalarni egallashlari uchun quyidagilarni bilishi talab etiladi:

- 1) muloqotda xushmuomala bo'lish. O'quvchilarni haqorat qilish, ularning sha'ni, qadrigimmatini kamsitishga yo'l qo'ymaslik;
- 2) madaniy muloqot qoidalariga rioya qilish;
- 3) muloqotda axloqiy me'yorlarga asoslanish;
- 4) bolaga yuqori talablar qo'ymaslik;
- 5) o'quvchiga ovozni balandlatmaslik;
- 6) lug'atda qo'pol so'zlardan voz kechish;
- 7) o'quvchi shaxsiga hurmat ko'rsatish kabilar.

Ushbu talablarning barchasi pedagogik etika tushunchasini tashkil etadi. Ushbu qoida va talablarga rioya qilish o'qituvchidan pedagogik mahoratni talab etadi.

O'qituvchi o'zi uchun muloqotning o'ziga xos uslubini ishlab chiqishi va o'quvchilar bilan munosabatlarni o'rnatishi zarur. Bu o'quvchilar oldida o'qituvchining obro'-e'tiborini oshishiga va o'quvchilarning ta'lim olishi uchun qulay muhit yaratishiga, shuningdek, pedagogning kasbiy vazifalarini bajarilishiga asos bo'ladi. O'qituvchi o'quvchilarning maslahatchisi va do'sti bo'lishi lozim.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, axloq – insonning bezagi, ko'rki, yuqori bahosi sanaladi. Pedagoglarda axloqiy kompetentlik barcha kompetensiyalarning asosi desak mubolag'a bo'lmaydi. Pedagoglarda axloqiy kompetentlik talabalik davridan boshlanishi va bu uchun oliy ta'lim muassasasi professor-o'qituvchilari muntazam ravishda talabalar xulqi-odobiga singdirib borishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 11 iyuldagi "Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4391-son Qarori
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31 dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059-son Qarori
3. Байденко В.И. Компетентностный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (методологические и методические вопросы): методическое пособие. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2005. – 114 с.
4. Леонтьев А.А. Психология общения. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.
5. Мерлин В.С. Психология индивидуальности /Под ред. Е.А.Климова. – Воронеж. НПО "Модек". 1996. – 448 с.
6. Санаева С.Б. Необходимость развития общепрофессиональных компетенций у студентов // Colloquium-journal, 2022, 3 (126), 13-15
7. Санаева С.Б. Дидактические возможности развития методической компетенции будущих педагогов // Colloquium-journal, 2020, 3-4, 59-61
8. S.S.Bobonazarovna. Development of methodical competence of the teacher of preschool educational institution // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 2019, № 9
9. <https://tazkiya.uz/husni-hulq/item/368-axloq-va-uni-sayqallash.html>
10. <https://uz.denemetr.com/docs/134/index-86835.html>
11. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/etika-uz/>